

“Türkmen yslamy” we Türkmenistanyň Sowet Soýuzyndan soňra döwlet gurluşygynda hakyky plýuralizmiň ýetmezçiligi

Wiktoríya Klement

Bu makalany sitata getirmek üçin: Wiktoríya Klement (2021) “Türkmen yslamy” we Türkmenistanyň Sowet Soýuzyndan soňra döwlet gurluşygynda hakyky plýuralizmiň ýetmezçiligi. *Din we Halkara gatnaşyklaryň hasabaty* 19:4, 70-84, DOI:[10.1080/15570274.2021.1989808](https://doi.org/10.1080/15570274.2021.1989808)

Makalanyň salgysy: <https://doi.org/10.1080/15570274.2021.1989808>

“TÜRKMEN YSLAMY” WE TÜRKMENISTANYŇ POST-SOWET DÖWLET GURLUŞYGYNDA HAKYKY PLÝURALIZMIŇ ÝETMEZÇILIGI

Wiktoriya Klement

Türkmenistan asyrlar boýy asuda birlikde ýaşayan we käbir ýagdaýlarda bitewi (sinkretik) görnüşde kämilleşen dürli dinleriň baý ýygyndysynyň ojagy bolupdyr. Bu mirasa garamazdan, 21-nji asyrdaky Türkmenistan gaty az dini ynançlara ýer berýär. Bu makala durnukly özgerişlere öwrenişen baý taryhyna we medeniýetine garamazdan, häzirkizaman Türkmenistanyň ylalaşykly plýuralizme (köpdürlülük) ygtyýar bermeýändigini tassyklaýar.¹ Hakykatdan-da, ýurtda sosial, lingwistik, filosofik ýa-da syýasy dürlüligiň hiç bir görnüşine ýer ýok. Ilatyň 93%-den köpüsi sünni musulmandyr we 90% golaýy etnik türkmenlerdir. Bu birmeňzeşlik, bitewilik çagyryşlarynyň we post-sowet millilik düşünjesiniň wagyzlarynyň (propaganda) ýaýramagyna ýer açýar. Bu

düşünje ýa-da Türkmençilik başynda ata ýaly şahsyýet duran we güýçli ýerli gymmatlyklary bolan millete esaslanýar. Dünýewi döwlet bolmagyna garamazdan, ýurtda hökümetiň kesgitleýän Yslam dini Türkmenistanyň döwlet gurus taslamasynyň aýrylmaz bölegi bolup gelýär. Türkmenistanda resmi din ýok, emma welin 2016-njy ýylyň Dine uýmak erkinligi we dini guramalar hakyndaky kanuny Yslama aýratyn ähmiýet berip, Yslamyň türkmen halkynyň durmuşyndaky wajyp ýerini we döwletiň yslamy goldajakdygy baradaky gyzyklanmasyny nygtaýar.

Türkmenistanda durmuş gapma-garşylyklar bilen doludyr, olardan has üns çekýäni bolsa, hökümetiň özüni dünýewi döwlet diýip yglan etmegi we şol bir wagtyň özünde yslam dini bilen aýratyn baglanyşyk

gurmagydyr. Munuň bilen ylalaşmak kyn, sebäbi Türkmenistanyň döwlet diwany dinler bilen, hatda yslam dini bilen hem çylşyrymly gatnaşykdadyr. Türkmenistan, döwlet we dini dolandyryşyň arasynda resmi bölünişigi nygtaýan konstitusýa görä taýýarlanan dünýewi hökümete eýeligine garamazdan, yslamyň belli bir görnüşini ileri tutýar.

Referat: Sowet Soýuzynyň dargamagy Türkmenistana özüni kesgitlemäge we dini ynançlary synamaga mümkinçilik döretdi. Emma taglymat (doktrina) gatylygynyň köplenç az bolan uzyn dini taryhyna garamazdan, döwlet ylalaşykly plýuralizm düşüňjelerinden çynlakaý uzaklaşypdyr. Ýurduň aglabasy musulmandyr, ýöne dini sowatlylygy pesdir. Keramatly ýerlere zyýarat etmek henizem giňden ýaýran hem bolsa, ýurduň iki prezidenti hem Yslamy häkimiýetleriniň goldawy üçin ulandy we hökümet başga dürli dini garaýyşlara päsgel berýär. Kanunlar dini köpdürlülige ýol berýän ýaly görünse-de, hakykatda bäsdeş ynançlara we ýaşayş görnüşlerine gaty az ýer berilýär.

Esasy sözler: plýuralizm, dini sowatlylyk, yslam, kanun we din, Türkmenistan, Merkezi Aziýa.

Şol bir wagtyň özünde, biri-biriniň zyýndan gelen iki hökümet ähli dinlere garşy durma meýdançasý hökmünde garap, dürli görnüşli ynanç toplumlarynyň döremegine böwet bolup gelýärler. Döwlet yslamy öňe sürýär we türkmenleri musulman hökmünde görkezýär, emma metjitlere gidilmegini goldamaýar. Bu makalada post-sowet Türkmenistandaky jemgyýetçilik we syýasy şertleri saýgaryp taglymat (doktrina) gatylygynyň az bolan uzyn dini taryhyna garamazdan, döwletiň ylalaşykly plýuralizm düşüňjelerinden nähili çynlakaý uzaklaşandygy beýan edilýär. Elbetde, juda awtoritar şertlerde hem ýol berlen “dini sabyrlylyk” nusgalaryna gabat gelip bolýar, emma yslam dininiň döwlet gurluşynda / milli şahsyýetinde aýratyn täsirli orny bardyr. Men bu beýany dini sabyrlylygyň ujypsyz görnüşleriniň bir jemgyýetiň plýuralizm

düşüňjelerine edýän täsirini bahalandyryýan Seiple (2018b) jogap hökmünde ýazýaryn: “ujypsyz dini sabyrlylyk” – bu beýlekilere ygtyýar berilmegidir, emma ol beýlekileriň ne hormatlanýan ne-de doly derejede gadyrlanýan ýagdaýydyr. Bu günki Türkmenistanda käbir kiçi ynanç gurluşlaryna sabyrly garalýan hem bolsa, olara fiziki ýa-da filosofik taýdan jemagatda örän az ýer berilýär. Jemgyýet dini sowatsyzlykdan kösenýär, adamlar paýtagt Aşgabatdaky hökümetiň goldaýan we ünsli gözegçilik edýän hanafi sünni yslamyň çäginin daşynda dini gürrüňleri etmeýärler.

Taryh

Ýüpek ýolunyň ugrundaky ýerler bir wagtlar “öran köp sanly (plýuralistik) dinleriň ýeri halyndan, dünýäniň in uçdantutma musulman sebitleriniň birine öwrüldi” (Foltz 2010, 7). Häzirki Türkmenistanyň ýerlerinde ýyllaryň dowamynda Zoroastrizm ýaly biziň eramyzdan öň ikinji asyryň Eýran ynaçlaryna, haýwanlara we kosmos jisimlerine çokunýan dürli ýerli kultlar bilen birlikde köp dinler bolupdyr (Foltz 2010, 29); Ikinji asyrdäki Merwdäki (Margiýana) butparazlaryň jemgyýetleri (Foltz 2010, 47); Ýewreý (masaýy) we Nestoriýan hristian alamatlary; porhançylyk (şamanlyk); we Yslamyň gelmezinden öňünçä gök Taňrysna (Laruelle 2007; Demidov 2020) ybadat etmek bilen birlikde gyzykly animistik (ruhy) medeniýeti bolan.

Ilkibaşda “oguz” diýip atlandyrylan türkmenleriň yslamy anyk haçan kabul edendiklerini aýtmak kyn. Oguz baştutanlarynyň örän ir “yslamyň täsirine” (Golden 1992, 212) alnandygyna garamazdan, çarwa taýpalar wagt geçdigiçe yslamy kabul edipdirler. Şunuň bilen birlikde, türkmenleriň asly bolan toparyň, ýagny oguzlaryň yslam dinini kabul edendikleri üçin atlarynyň üýtgändigini belläp

geçmelidir. Her yslamy kabul eden oguz türki “Türkmen” (Golden 1992, 212) diýip tanalyp başlanypdyr. Ata-babalarynyň şeýle ir dine berilmegi Türkmenleriň çyn ýürekden musulmandyklary baradaky düşüňjelerini tassyklaýar.

Rus imperiýasynda Prawoslaw kilisesi aýratyn derejä eýedi, emma hökümetiň güýçli täsirine duçar bolýardy. Rus imperiýasynyň hökümetiniň tabynlygyndaky musulman raýatlary bilen uly tejribesi bardy, şonuň üçin olaryň ylalaşylan din üýtgetme tagallalaryny makullamadý. ²

Sowet soýuzy zamanynda hökümet resmi taýdan ateistikdi (hudaýsyzlyk) we ähli dinleri yza galaklyk hasaplaýardy. Hökümet birnäçe dini guramalary ýapdy, şeýle hem ybadathanalar, haýyr-sahawat guramalary we medreseler bilen birlikde emläkleri öz eýeçiligine geçirdi. Galan dini guramalar kanuna laýyk iş alyp barmak üçin Sowet hökümetine bellige alynmalydy. Sowet häkimiýeti zygyderli dine garşy çäreleri geçiripdir, bu çärelerde köplenç dinler hakykata gabat gelmeýän gödek wagyzlar (propaganda) bilen aňladylypdyr. ³ Brežnew döwründe dine garşy çäreler güýçli basyş dälde, has köp lenç (şablon) bolan wagyzlardan ybarat bolupdyr. Gorbaçow zamanynda bolsa basyş ýok boldy diýen ýaly. 1980-nji ýyllaryň ortalaryna çenli Sowetleriň dini binalary ýykmagy netijesinde Türkmenistanda işini dowam edýän bary-ýogy dört sany kiçiräk metjit galypdy (Bennigsen and Enders Wimbush 1985, 132).

Ähli yslam işleri müftiligiň garamagyndadyr. Müfti ýa-da baş yslam dini ýolbaşçysy tarapyndan dolandyrylýan, ýurtdaky ähli musulman dini işlerini ugrukdyrýan we hemmesi döwlet tarapyndan wezipä bellenen yslam din adamlarynyň işine gözegçilik edýän resmi edara bar (Clement 2020, 39). Bu bolsa ähli ymamlaryň döwlet işgäridigini aňladýar. Hökümet olaryň

alyklaryny töleýär, metjitleriň idegini edýär we Juma wagyzlaryny ymamlara paýlaşdyrýar. Şeýlelikde, hökümet dini ýolbaşçylaryň edýän wagyz-nesihatlaryny dolandyrýar. Şeýle hem bu, mollanyň islendik bir tema barada (meselem, ylalaşykly plýuralizm) maglumat paýlaşmaga ygtyýarynyň ýokdugyny aňladýar.

Ýurtda kimler bar?

Dindarlyk baradaky soňky ygtybarly maglumatlara görä, Türkmenistanyň ilatynyň agramly bölegi musulman bolup, 93%-i musulmanlardan (köpüsi sünni), 6.4%-i hristianlardan (köpüsi rus prawoslawlary), galan 1%-den az bölegi buddistlerden, halk dinlerine uýýanlardan, induistlerden, musaýylardan we beýleki ynanjy belli bolmadyklardan ybaratdyr (Pew Research Center 2016). Türkmenistanyň hökümeti 2012-nji ýylyň dekabrynda ilat ýazuwyny geçirdi, emma netijeleri hiç hili halka ýaýradylmady we ýurtda statistiki maglumatlar milli howpsuzlyk syry hasaplanýar. Şeýlelikde, etniki gelip-çykyşa ýa-da dine degişli ähli sanlar takmynan kabul edilmelidir. Umuman, ilatyň esasy bölegi musulmandyr.

Sowet zamanasynda we ondan ön Imperatorlyk döwründe bolşy ýaly, soýuzdan soňra hem Türkmenistanda etniki gelip-çykyş bilen dini baglanyşdyrmagy dowam edýärler. Ýagny, türkmenler hanafi-sünni musulmanlar, ruslar prawoslawlar, polýaklar-katolik we ş.m. Yslam we prawoslaw adat bolan dinler hasaplanýar we gürrüňsiz resmi taýdan ykrar edilýär. Bu dini plýuralizme täsir edýän möhüm bellikdir.

Birinjiden, etniki gelip-çykyş bilen diniň baglanyşdyrylmagy Türkmen milli şahsyýetiligini yslamy dini hökmünde kabul eden (azyndan kagyz ýüzünde) kişiler bilen çäklendirýän ýaly görünýär. Başga dinlere degişli kişiler asla doly Türkmen bolmazlar. Türkmen dilinde “türkmen”

sözünüň bir etnik topara degişlidigini aňlatmagy, “türkmenistanly” sözünüň bolsa bir döwlet raýatyny aňlatmagy we türkmenbolmadyk kişiler üçin hem ulanylyp bilinmegi türkmenler bilen beýlekileri aýrybaşgalaýar.

Ikinjiden, etniki gelip-çykyş bilen diniň baglanyşdyrylmagy şahslaryň dinini üýtgetmäge ýol bermeyän bolsa gerek. Meselem, etnik bir türkmeniň rus prawoslawlygyny kabul etmegi etnik şahsyýetligine dönüklük bolar.

Bularyň ählisi adatdan daşary ýa-da sebitdäki täze dini toparlar üçin berk çäklendirmeler diýmekdir. Olara hristian dini birleşikler (baptistler, pentokostallar, SDA (ýedinji gün tarapdarlary) mormonlar) we iýegowistler (iýegowa şaýatlary) ýa-da krişnaizm ýaly aç-açan öz dinine çagyryan dini toparlar (sekta) degişlidir. Bu dini birleşikleriň köpüsi 2000-nji ýyllaryň başynda bellige alynmagy başarypdyrlar, olara Isanyň kilisesi, Täze Apostol kilisesi we birnäçe kiçi musulman toparlary goşulypdyr. 2010-njy ýyla çenli jemi 123 dini topar bellige alnypdyr: 100-si ysalam, 13-i hristian kilisesi we 10 sany beýleki mezheplere degişli toparlar (UNHCR 2010). 2020-nji ýylda ýurtda bellige alnan 131 sany dini gurama bardy. Olara 108-si musulman (103 sünni, 5 şaýy), 12-si prawoslaw we 11 sanysy beýleki dini toparlar (bahailer, baptistler we ş.m.) degişlidir (Приходы 2013). Iýegowa şaýatlary mezhebi daşary ýurtdan basgy etmeklerine garamazdan bellige alynmady. Ýurtda az sanly ermenileriň ýaşandygyna garamazdan Ermeni Apostol kiliseleri ýok. Emma “Uly Gudrat” guramasyna degişli baptistler we “Durmuş wadasy” ýaly käbir protestant jemgyýetleri bar.

Iudaizmiň türkmen jemgyýetinde aýratyn orny bardy, çünki ýewreýler ykrar edilen azlyk toplumdur, emma özlerini ruhy taýdan beýan etmäge mümkinçilik berilmedik toplumdur. Imperatorlyk zamanında (1800-

nji ýyllaryň ortalarynda) Eýrandan we soňra ikinji Jahan urşy wagtynda Ukrainadan kiçiräk ýewreý toparlary gelenem bolsa, olaryň sany hiç haçan birnäçe müňi geçmändir. Paýtagt Aşgabatda we port şäheri bolan Türkmenbaşyda ýaşayan galan 200-250 ýewreý üçin bolsa ýagdaýlar çylşyrymly. Ynanjyny başgalara wagyz etmeyän din hökmünde ýewreýler gysylmaýar. Emma bu kiçijik topara ýardam hem edilmeyär. Türkmenabatda (Çärjew) Özbekistanyň serhedinde ýaşan Buharaly ýewreý toparynyň galyndysy (relikt) bolan ýewreý mazarlygy bar, emma ýurtda başga ne rawwin (ýewreý ruhanysy) ne-de sinagoga (musaýylaryň ybadathanasy) bardyr. Aşgabatdaky ýeketäk sinagogy Soýuz döwründe gimnaziýa öwüripdirler (Sloame n.d.).

Türkmenistanda katolikleriň sany 200-e golaý bolup, has hem azdyr. Katoliki işlere Polşanyň ilçihanasynyň medeniýet boýunça attaşesi bolan ruhany tarapyndan gözegçilik edilýär. Rus prawoslaw toplumu biraz ulurak we ýurduň çäginde 12 prawoslaw kilisesi bolup, birnäçe müň yzyna eýerijisi bardyr. Şeýle hem bolsa, ýurtdaky prawoslawlaryň sany 1991-nji ýylda garaşsyzlyk alnandan soňra etnik ruslaryň göçmegi netijesinde barha azalýar.

Türkmenistanda bar bolan soňky möhüm azlyk dini topar bahailerdir. Bahailer 1840-njy ýyllarda Eýrandan gelip, Aşgabada ýerleşipdirler (Momen 1991, 279). Soňky bir asyryň dowamynda toplum beýleki bahai toparlary nusga alar diýen umyt bilen ybadathana, mekdepleri, çaphanalary we jemgyýetçilik guramalaryny döretdi (Momen 1991, 301). Ybadathanalary 1948-nji ýylyň weýrançylykly ýer titremesinde haraba öwrülipdir, ýöne bu ynanja uýyanlar saklanyp galypdyr. 1992-nji ýylda Aşgabatda bütin Merkezi Aziýadaky bahailer üçin Sebitiň Dini Assambleýasy döredildi (Momen 1995). Şeýlelikde, post-sowet zamanasynda

bahailer türkmenleriň din düşüňjeleriniň çäklendirmelerini synaýarlar – çünki bahailerň hem taryhy bu territoriýa bagly, emma könedan gelyän bir din hökmünde resmi taýdan ykrar edilmeyär. Döwlet olaryň barlygyna garşy däl, ýöne goldaw hem bermeyär. Bu, plýuralizm dünýägarayşyna uýgunlaşmagy üçin uly tagallalaryň gerekdigini nygtaýan dini düşüňjäniň utgaşyksyzlygynyň mysalydyr (Stewart, Seiple, and Hoover 2020).

Türkmenleriň köpüsi Hanafi Sünni Yslamyny öz miraslarynyň esasy bölegi hökmünde kabul etse-de we Garaşsyzlykdan soňra dindarlyga bolan höwes gaýtadan ýüze çyksa-da, olaryň ençemesi hiç haçan metjitlerde namaza hem gatnaşyp görmedik. Çarwa türkmenleriň hiç wagt metjide gitme adaty bolmandyr. Emma Garaşsyzlykdan soňra hem döwlet hem-de raýatlar, käbirleri Türkiýe we Saud Arabystan ýaly daşarky çeşmeler tarapyndan maliýeleşdirilen ybadathalalary gurup başlapdyr. 2010-njy ýyllarda bir gün juma namazy wagty ybadata gelenleriň (erkek) gaty känligi zararly, Aşgabatdaky esasy metjitlerde ulagy goýmaga ýer tapmak mümkin däl diýen ýalydy. Şeýle hem, türkmenler dini miraslaryny milli baýramlar, toýlar, jynaza we sünnet (erkek) ýaly gündelik durmuşyndaky döp-dessurlary arkaly dabaralandyryýarlar. Ýurtda 100-e golaý Sünni Musulman guramalar, sany ýüzlerçe hasaplanýan metjitleriň mukdaryna laýyk gelmeyär. Anyk näçe sünni metjidiň bardygy ýa-da näçeräk raýatyň ol ýere gidýändigini barada maglumat ýok.

Pew Ylmy barlag Merkeziniň çaklamagyna görä, 2009-njy ýyla çenli Şaýylar ilatyň bir göteriminden az ýa-da 50.000 kişä golaý bolup, köplenç durnuklylygyny saklapdyrlar (Pew Research Center 2009). Şaýy jemgyýeti köp ýyldan bäri 5 metjide eýelik edýär. Meniň Aşgabatda giden metjidiň ýönekeý bir metjitten beter, has

köp jemgyýetçilik kompleksine meňzeýärdi. İçinde nahar bişirmek, okuw we namaz okamak üçin birnäçe bina bardy. Aşgabadyň etegindäki Bagyr obasynda käbiri şaýy bolan ençeme kürt maşgalasy ýaşaýar, emma bärdäki iki metjidiň biri 2005-nji ýylda şäher abadanlaşdyryşyna laýykklamak üçin ýykylýar. Peyrouse-nyň (2009) habar bermegine görä, günbatardaky port şäher Türkmenbaşyda sünni dälleriň hukuklarynyň kemsidilmegi netijesinde azerbeýjan jemagatyna gulluk edýän şaýy ymamy 2005-nji ýylda Türkmenistany terk etmäge mejbur bolupdyr.

Plýuralizm dünýägarayşy

Türkmenistanyň dini dürlülük taryhy plýuralizm dünýägarayşyna ýa-da dürlü ynançlara we düşüňjelere ýer berýän jemgyýetçilik çemeleşmelerine laýyk bolmalydyr. Kris Seiple medeniýetara hormat we dini sowatlylyk baradaky ýazgysynda bu ýörelgäni mysal getirýär. Ol şeýle düşündirýär:

Ylalaşykly plýuralizm ýönekeý köpdürlüligiň çäginde çykyp - özara täsir etmän ýanaşyk ýaşamagyň, başgalaryň ynançlarynyň ýa-da edim-gylymlarynyň ahlak taýdan derňligine ähmiýet bermän, özara gatnaşyga, sylaşyga we birek-biregi goramaga gönükdirilen ylalaşykly hereket etmekdir... .

Netijesi bolsa has ähmiýetli durnuklylykdyr, çünki azlyk edýän ynançlar we/ýa-da etnik toparlar özlerini ýurduň umumy taryhynyň bir parçasyny hökmünde görerler we şeýlelikde özlerini deň hukukly we ýurduň bähbidi üçin öz goşandyny goşýan raýatlar hökmünde duýarlar (Seiple 2018a).

Stýwart, Seiple, we Huwer (2020, 7) meňzeş ýagdaýda ylalaşykly plýuralizm ýörelgesini saýgarýarlar, dini sowatlylyga

ýer we plýuralizm üçin giňişlik döretmek maksady bilen “bäsdeş ynançlara, gymmatlyklara we ýaşayş şekillerine” eýe bolup biljek adamlar bilen esasly we döredijilikli “arkalaşygyň” ähmiýetini aýratyn belläp geçýärler.

Seiple we beýlekileriň nazara alýan plýuralizmi ähli dini we etnik azlyk toparlary kabul edýär we olara amatly şertler döredýär. Türkmen topraklarynyň nesilden-nesle örän köp we dürli görnüşli ynanç gatlaklaryna şaýat bolmagyna garamazdan, olar häzirki wagtda ylalaşykly plýuralizmiň ojagy däl.

Türkmenistanyň Aşgabatdaky hökümeti dünýewi esasyňy kanunlaşdyrdy we hemişe dini azatlyk baradaky kanunlary nygtaýar.

Hukuk resminamalary hem “haýsydyr bir dine çekmegi, ‘resmi däl’ dini edebiyatyň ýaýradylmagyny, dine bagly kemsidilmeleri we dini syýasy partiýalaryň döredilmegini gadagan edip” diniň syýasy durmuşda rolunyň bolmazlygy üçin her hili hukuk esaslaryny aradan aýyrýar (Clark, Thurman, and Tyson 1996). Her niçik-de bolsa, aşakda görkezilişi ýaly, döwlet dini meseleleri manipulirleýär we dini häkimiýetiň bähbidi üçin ulanýar (Clement 2020, 11). Hökümet Yslama gözegçiligi (Peyrouse 2007, 248; Podoprigora we Kassenova 2020) hem öz içine alýan şekilde dini “paternalistik (atalyk)” usulda berk düzgünleşdirýär we dolandyryýar. Hakykatdan-da, Türkmenleriň kalbynda aýratyn ýeri bolsa-da, yslamyň howpsuzlygy bozmagyndan howatrylanylýar we ol ekstremizmiň mümkin bolan çeşmesi hökmünde kabul edilýär.

Bu paternalizm köplenç “Türkmen yslamy” diýip atlandyrylýan ýerli yslamyň döremegine getirdi (Clement 2020). Ýurduň ilkinji prezidenti Saparmyrat “Türkmenbaşy”

Nyýazow (1991–2006) türkmen yslamynyň ençeme döp-dessurlaryň utgaşmagynyň netijesinde emele gelendigini beýan edipdir.

Türkmenleri [asyl nusgasyndaky ýaly] beýleki milletlerden tapawutlandyryan ýagdaýlaryň biri hem dine bolan garaýşymyzdyr. Diniň agalyk edýän asyrlarynda-da milletimiziň dine bolan garaýşy hiç üýtgemändir. Munuň asyl sebäbi Türkmen halkynyň häsiýetinde bolan dünýewi esasydyr. Halk edimgylymlaryny hemişe ýaşayş tertip-düzgünine görä düzüpdir. Yslamy öz aňlaýşyna görä kabul edipdir. Yslamyň düýp esaslaryndan dänmän, yslamdan öňki ynançlaryny we adatlaryny yslam kadalary bilen birleşdirmegi

başarypdyrlar. Bu bolsa halkyň durmuşyny pugtalandyrdy, hut şeýle türkmen halky öz aslyny gorap bildi. (Türkmenbaşy 2002, 176–177)

Bu parça döwletiň Yslamyň bitewilik şekili bilen milliligiň arasyndaky gönümel arabaglanyşygy görýändigini aýdyňlaşdyrýar. Bu garaýş Adeeb Khalidiň ýazan işini ýatladýar, Merkezi Aziýada köplenç “ýerli döp-dessurlar keramatlaşdyrylypdyr, yslamy hem ýerlä öwrüpdiler” (Khalid 2007, 22). Yslam asyrlar boýy türkmen jemgyýetiniň esasy ynanjy bolupdyr. Hatda sowet döwrüniň ateizm (hudaýsyzlyk) zamanynda hem, dini taýdan bolmasa-da, azyndan musulman hökmünde medeni tanama bardy (Khalid 2007). Hakykatdan-da başga ýerde ýazyşym ýaly, türkmen milli şahsyýeti “Türkmençilik” sözünde gysga we aýdyň jemlenýär we bu musulman şahsyýetine (Musulmançylyk) hem laýyk gelýär (Clement 2020, 6). Bu ýagdaý Türkmenistanda ne türkmen ne-de musulman bolan ýaşajylara kynçylyk döretse-de, agdyklyk edýän

syýasatlar bu ikisiniň arasyndaky özara baglanyşyga görä gurlandyr.

Bu ylalaşyk nämeleri tejribe edip bolýandygyny we nämeleriň bolmaýandygyny döwletiň kesgitleýändigini aňladýar. Atababalara tagzym etmek we keramatly ýerlere zyýarat etmek ýaly, Sufi tejribelerine ygtyýar berýän hökümetiň tassyklan Sünni yslamy nämäniň gowy yslamdygyny kesgitleýär. Gowy yslamdan başga zada ynanýan raýat hökümete garşy ýagdaýa düşüp biler. Türkmenistanyň hökümetini has köp yslamyň alternatiw görnüşleri biynjalyk edýär. Häzirki ýolbaşçylaryň göz önüne tutýan ýerli türkmen yslamyna rugsat berilýär, hatda wagyz edilýär. Emma yslamyň beýleki görnüşleri keseki we howply hasap edilýär, we basdyrylýar.

Aram yslam zyýansyz, syýasy yslam bolsa howply hasaplanýar. Bu bolsa ýerlileşdirilen ýöne sufi alamatlaryna ýer berýän çäklendirilen dini garaýşy döredipdir. Sufizm makullanýar, çünki ol syýasata goşulmaýar we diňe ruhy ugur hökmünde kabul edilýär. Edil sowet döwründe hökümetiň tagallalaryny goldamaýan her kese “antisowetçi” lakamynyň berlişi ýaly, juda dindar hasaplanýan kişileri kemsitmek üçin “wahabi” adalgasy (termin) ulanylýar. “Juda dindar” näme diýmek? Munuň çägi hemişe üýtgeýär. Emma şäher merkezlerinde hökümet işgärleriniň (polisiýa, howpsuzlyk gullugy we ş.m.) metjide gatnaýan erkeleriň atlaryny ýygnaýandygy hemmelere mälüm. Metjide gatnamak howply bolup biler.

Sebitde döwletiň hökmürowanlygyna howp salyp biljek dini toparlara garşy uzak wagtdan bäri dowam edýän mümkinlik bar. Emma Türkmenistanda adamalary häkimiýete garşy çykmak üçin bir ýere jemläp biljek dini ýa-da başga her hili guramalara garşy gorky bar; 1993-2011-nji ýyllarda hereket eden, yslam ahlagyna esaslanýan Türk mekdepleri ýaly bilim guramalary bolsun, raýatlary arap ýazuwyny

öwretmek üçin öýüne üýşürýän molla bolsun, ýa-da Hazar deňziniň ekologiýasy baradaky meseleleri çözmek üçin ýyganan topar bolsun, munuň ähmiýeti ýok. Dini, syýasy we ekologik hereketler hem deň derejede basylýar. Şeýlelikde, islendik gurama haýbat hökmünde görüp başlandy. Duşman düşünjesi döwletiň çakdanaşa ygtyýarlylygyny kanunlaşdyrmaga kömek edýär. Bu, haýsydyr bir toparyň hereket etmäge synanyşygyna ýa-da gepleşigine däl-de, ýönekeý hyýaly düşünelere esaslanýar.

Liderlik

2021-nji ýylyň sentýabrynda Garaşsyzlygyň 30 ýyllygyny bellän garaşsyz Türkmenistanda edil jemgyýetçilik durmuşynyň birnäçe beýleki aspektlerinde bolşy ýaly, dine ynanma haklary hem döwletiň berk gözegçilik etmegi sebäpli çäklendirilendir. Ýurduň kontrolyny berk elde tutan we dini düşüňjä şahsy dolandyryşyň çäginde gözegçilik eden iki prezidentiň döwründe hem ýagdaý şeýle bolupdyr. Bu prezidentleriň erkindäki kontrol zerarly, her haýsynyň dindarlygy nähili dolandyrandygyna düşünmek üçin olaryň syýasatlary barada has giňişleýin teswir etmeli.

Nyýazow we Tabyn Türkmen Yslamy

Garaşsyz Türkmenistanyň ilkinji prezidenti Saparmyrat Nyýazowdy. Ol Sowet Soýuzynyň Türkmenistan Kommunistik partiýasynyň birinji sekretary wezipesiniň dowamy hökmünde prezidentlik roluny öz üstüne aldy. Jemgyýetçilik keşbiniň strategik saýlanan dürli jähti oňa kommunistik apparatçylykdan milletparaz lidere öwrülip, täze keşbe girmäge mümkinçilik berdi. Özüne alan lakamlaryndan kábiri “Türkmenbaşy” (Türkmenleriň lideri), “Beýik Türkmenbaşy”, “milletiň atasy”,

“ruhy lider” (Arzybov 2005), we “Allanyň ýerdäki wekili” (Turkmen.news 2021) bolup, özüni milletiň halas edijisi bolmasa-da esaslandyryjysy hökmünde görendigini äşgär edýär.

Nyýazow yslamy syýasy herekete çagyryş ýa-da döwlete garşy çykmanyň usuly däl-de, ahlagy aňladyjy hökmünde beýan edipdir. Nyýazow öz häkimiýetiniň dini syýasatyny şeýle jemleýär: “Biz dini päk saklaýarys we ony syýasy maksatlar üçin peýdalanmarys, hiç kime-de şahsy niýetleri üçin ulanmagyna rugsat bermeris” (RFE/RL 2004). Muňa garamazdan, “prezidentiň hökmürowanlygyny mukaddesleşdirmek” arkaly dini, aýratyn hem yslamy syýaslaşdyrdy (Hann and Pelkmans 2009, 1532). 1992-nji ýylda Nyýazow Mekka haja giden ilkinji post-sowet lideri boldy. Hatda dünýewi döwlet gurýarka, Musulmançylygy aňlatmagyň bir görnüşi hökmünde bu ruhy syýahatyny berjaý etdi. Şeýle hem, ol ençeme baýramlary hudaýyoly ýa-da sadaka berip gutlapdyr.⁴ Sadaka köplenç täze metjidiň açylyşy ýa-da döwletiň hemaýatkärlik edýän ylmy konferensiýasy ýaly çäreler başlamazyndan öňünçä bilelikde iýip-içmekdir. Ähli sadakalarda prezidentiň doga okap oturan suratlary mediýada paýlaşylyp, halk köpçüligine ýetirilýärdi (RFE/RL 2020; Radio Azatlyk 2021). Nyýazow şeýle-de Gadyr gijesi (Laylat al-Qadr) ýaly musulman baýramlarynda tussaglaryň günäsini geçme (amnistiýa) adatynyň başyny başlatdy (RFE/RL 2004).

2001-nji ýylda Prezidentiň metbugat wekili gazetde beren beýannamasynda Nyýazowy “Türkmen halkyna goýberilen milli pygamber...” diýip atlandyrdy (Arzybov 2005). Nyýazow ilkibaşda garşy çykansyran boldy. Ýöne özüniň dogduk obasy Gypjakda öleninden soňra ebedi düşelgesi bolan, şol döwürde sebitiň in uly metjitler

we saganalar (mawzoley) toplumyny gurduranda, Ruhnama atly kitabyndan sözlemleri Gurhandan alnan sözler bilen ýanaşyk ýazdyrdy.⁵ Nyýazow Ruhnamany 2001-nji ýylyň dekabrynda çap etdi. Ol “Ruhň kitaby” manysyny aňladýan bu at bilen çap eden iki tomly kitabyň birinjisidi. Çap edilensoň gysga wagtyň içinde döwlet apparaty kitaby “Mukaddes” Ruhnama we “halkyň cyragy” diýip atlandyrmagy teklip etdi (Clement 2018, 149). Bu keramatly ýelmentgili (etiketka) reklama şitleri we tagtalary paýtagty bezedi. Belki häkimiýetiň bürenen keramatlyk öwüşginine bolan ters garaýyşlara garşy durmak üçin, ikinji tomda Gurhan bilen prezidentiň tekstiniň arasyndaky tapawut mese-mälim görkezildi: “Türkmenleriň Ruhnamasy dini kitap däl... Gurhan mukaddesdir we başga kitap bilen çalşyalmaz ýa-da deňeşdirilmez” (Turkmenbaşy 2005, 21).⁶ Her niçikde bolsa, Nyýazow Ruhnamanyň Alla taraplaýyn iberilen “ylhamyň” netijesinde dörändigini nygtapdyr (Turkmenbaşy 2005, 9) we yslam adatyndan alnan “Beýik Allanyň ady bilen” sözleri bilen başlapdyr (Turkmenbaşy 2002, 9).

Bu iki tomda türkmen taryhy, ahlagy, pelsepesi we ýarym-keramatly dünýägaraýşynyň görnüşleri görkezilip, Nyýazow türkmen halkynda olara ynam döretmegi umyt edipdir. Türkmenistanyň jemgyýeti gurşap alan syýasatlaryň ýykyjy täsirinden entek özüne gelmedi. Tutuş ýurt eseri okamalydy we parçalaryny ýat tutmalydy. Lukmanlar we professorlar hökmany okama gurnaklaryny geçiripdirler, sürüjilik şahadatnamasyny almak üçin kitap boýunça synagdan geçmelidi, çagalar 2002-2012-nji ýyllarda mekdepleriň okuw meýilnamasyna degişli bolanlygy üçin kitaby ýatlamaga mejbur bolupdyrlar; ikinji tom 2004-nji ýylyň sentýabrynda okuw

meýilnamasyna goşuldy. Bu kitaplaryň mazmuny mekdepleriň we uniwersitetleriň okuw meýilnamasynda, jemgyýeti öwreniş ýaly dersleriň hasabyna uly orny eýeläpdir (Clement 2018, 148). Döwlet resmileri ymamlara metjitlerde Gurhanyň ýanynda Ruhnamanyň nusgasyny goýmalydyklaryny aýdypdyrlar. Demirgazyk Ýewropanyň (hristian) hökümete dahylsyz guramasy (NGO) Forum 18 birnäçe ymamyň boýun egmändigini zerarly tussag edilendigini habar berdi. Emma men girelgelerinde Ruhnamany ençeme beýleki milletparazçylykly kitaplar bilen birlikde goýan metjitleri gördüm. Bu girelgeler “gyzyl burçlary” (öýüň töri) ýada salýar: rewolýusiýadan öň öýleriň tördäki burçunda ikonanyň we Sowetleriň marksistik-leninçilik edebiýatlary goýýan ýeri (Clement 2018, 148). Aslyýetinde, Türkmenistanyň resmi, aýratyn hukukly “dini” agalyk edýän Nyýazowizm we oňa tabyn türkmen yslamynyň garyndysydy.

Merkezi Aziýanyň beýleki ýerlerinde bolşy ýaly, Sowet zamanynda Türkmen ruhanylary Özbegistandaky Taşkentde ýa-da Buharada bilim alypdyrlar. SSSR dargap, syňahat etme erkinligini gazanansoň, türkmenler Türkiýede, Müsürde, Saud Arabystanda we Siriýada bilim alyp başlapdyrlar (UNHRC 2010, 24). Häzir resmi ykrar edilen dini şahslar diňe Türkmenistanda bilim alýarlar we Aşgabatdaky döwlet aparaty tarapyndan gözegçilik edilýär. Diňe resmi taýdan bellige alnan ymamlaryň we mollalaryň işlemegine rugsat berilýär we Aşgabatdaky hökümetiň maglumatlary paýlaşmaýandygy üçin olaryň sanyny diňe döwlet bilýär. Musulman ýolbaşçylarynyň Türkmenistanda bilim almalaryny talap etmek, hökümetiň yslamyň keseki görnüşleriniň Türkmenistana syzmasynyň önüni alma tagallalarynyň bir bölegi bolsa gerek. Resmi däl görnüşde bilim

almak üçin daşary ýurtlara syňahat eden türkmen dindarlary bar, ýöne olar döwletden aýlyk almaýarlar we tutulaýan ýagdaýynda temmi alma töwekgelçiligi bar. Günbatar welaýat bolan Balkana syňahatymda ýerli ýaşlary dini bilim almak üçin Eýrana ugratmaga pul ýygnaýan obalylar bilen tanyşdym; şeýle hem, her hojalyk maddy ýa-da deň derejede zat goşup, arkalasyp metjit gurdular. Ne metjit ne-de molla resmi taýdan ykrar edildi. Döwlet ykrar etmese-de, bu mollalar we ahunlar öz goňşularynyň arasynda hormatlanýan sosial mertebä eýedirler.

1994-nji ýylda prezidentiň permany bilen Aşgabatda Türkiýe döwletiniň Dini işler (Diýanet) boýunça müdirliği tarapyndan dolandyrylýan iki sany dini institut guruldy; bulara ylahyýet orta mekdebi we ylahyýet fakulteti degişlidir.⁷ Ylahyýet fakulteti öz uçurymlaryna iki dürli dereje berýärdi: Taryh we Dini öwreniş (Mollalyk). Iki edarada 2008-nji ýylda ýapyldy. Bu edaralar ýapylmazýandan öň hem, birnäçe ýylyň dowamynda ybadat etmäge garşy çäklendirmeler barada habar berilýärdi.

Çäklendirmeleriň bir bölegi kanunyň berk berjaý edilýändigine bagly bolsa, beýleki bölegi 2001-nji ýylda bir çeşmäniň aýtmagyna görä, berlen hukuk ygtyýaryndan kanunsyz peýdalanma bilen baglanşyklydy,

Türkmenistanyň protestant çeşmeleri, türkmen gizlin gulluk polisiýasynyň 7-nji iýulda günbatardaky Balkanabat (öňki ady Nebitdag) şäherinde baptist kilisesine ybadat wagty gabaw edendiklerini habar berýär. Olar gatnaşyjylaryň atlaryny, oý salgyalaryny we iş ýerlerini ýazyp aldylar, gaýdyp duşuşmazlygy we kazyýete şikayat etmezligi duýdurtdylar. Türkmen Prezidenti Saparmyrat Nyýazow

yslam mekdeplerine we medreselerine garşy göreşe başlapdyr. Ol bu okuw jaýlarynyň islenilýän talaplardan has öte gidýändigini, sebäpsiz tiz depginde ulalandygyny aýdypdyr (Hendon and Greco 2001, 841).

Nyýazow özüniň Türkmenleriň 75 ýyllyk komunizm tejribesiniň hötdesinden gelmäge mümkinçilik berýän “ahlak ugrukdyrmasy” döredýändigine ynanýardy (Türkmenbaşy 2002, 75). Ol muny öz eserlerinde belläp geçýär we konstitusýanyň “milli gymmatlyklary we bähbitleri gorap saklamaga” gönükdirilen Giriş (preambula) bölümi hem bu düşüňjani gytaklaýyn goldaýar. Ýöne şol bir wagtyň özünde, ol her dürli ybadaty çäklendirýärdi.

Türk Gülen hereketi – Kesekileriň bolmagy

Dinleriň döredýän hyýaly howpy, döwletiň 1990-njy ýyllaryň başyndan 2011-nji ýyla çenli ýurtda hereket eden Fethullah Gülen Hereketine beren garşylygy bilen nygtalýar. Fethullah Gülen 1990-njy ýyllarda Merkezi Aziýada mekdep we bilim merkezleriniň zynjyryny guran, häzirki wagtda ABŞ-da ýaşayan Türk ymamdyr. Türk işewürleriniň maliýe hemaýatyndan birleşik döreden bu edaralar, hanafi sünni yslam adatlaryna wajyp sufi aýratynlyklaryny goşup, türk dilini we konserwativ ahlak garaýyşlary ýaýradyp, ýurdy gurşap aldy. Gülen yslymyň, häzirki zaman dünýäsine laýyk gelyän (okuwda ylma daýanýan) we diniň köpdürlüligin kabul edýän görnüşini öwredýär.

Gülen hereketi birnäçe ýurtda, şol sanda ABŞ-da hem, dinara ylalaşyklary we gepleşikleri öňe sürmeklige işjeň gatnaşyp gelyär. Her niçik “ylalaşykly plýuralizm” adalgasyny ulanmaýan bolsalar-da, muňa meňzeş zatlary wagyz edýärler: dürli dini toparlaryň arasynda mylaýym gatnaşyklary

ösdürmek, başga ynanja çekmän özara gatnaşyk üçin pursatlar döretmek we dürli dini adatlar barada maglumatlary ýaýratmak; dürli dinlere ynanýan kişileri jebisleşdirýän çärelere hemaýatkärlik etmek; ýönekeý sabyrlylygyň çäginin daşyndaky gatnaşyklara höwes döretmek, özara sylag-hormaty we minnetdarlygy güýçlendirmek. Türkmenistandaky agzalar medeni we sosial taýdan üpjünçilik tagallalaryna üns berdiler. Olara dini bilim bermäge rugsat berilmändir.

Bu mekdeplerde işleýän we okaýan türkmenler Güleniň we onuň ruhy lideri Said Nursiniň (1877–1960) taglymatlaryny özleşdirdiler we taglymatlar sufizme meýilli türkmenleriň höwesli kabul eden mistiki akymyny wagyz etdi. Nursiniň Risale-i Nur (“Nuruň Ýüzlenmesi”) atly eseriniň türkmençe terjimesiniň nusgalary gizlin, elden-ele giňden ýaýrap okalypdyr.

Türkmenistandaky Türk mekdeplerinde (bir uniwersitet we 13 orta mekdep) dini sapaklar okadylmandyr. Ýöne mekdeplerdäki durmuş we okuw maksatnamalary yslam ahlagyna we terbiýesine esaslanypdyr: çilimden, içgiden, humarly oýunlardan, ýalandan, hileden we ogurlykdan gaça durmak, gadagan edilen ýaramaz endikleriň käbirleridir. Umumy ýaşayyş jaýlarynda köpçülikleýin peýdalanylýan otaglarda Pygamberiň durmuşyny görkezýän filmler, oraza aýynda agyz bekleme we her gün namaz okamaga höweslendirýän yslam äheňi bolupdyr. Emma türkler halka wagyz etmäge ýa-da açyk şekilde öwüt-nesihat bermäge synanyşmaýardy. Muňa derek mugallymlar özlerini göreldele ýaşayyşyň nusgasy (temsil) hökmünde görkezipdirler we okuw howlularyndaky durmuş örän düzgün-nyzamly bolupdyr (Clement 2018, 156–157). Bu okuwlaryň ençeme ýyllap Türkmenistandaky in ýokary hilli bilimi beripdirler, bu hem ýurtda juda zerurdyr. Ruhnama äsgermezlik edilmändir ýöne okuw

meýilnamasynda ýörite orny bolmandyr we muňa meňzeş birnäçe mugallymlar daşary ýurtdan ideýalary getiripdir. Şeýdip, bu mekdepler ýaşlary we käbir ene-atalary konserwatiw türk gymmatlyklary barada oýlanmaga gönükdirýän türk sypaýy güýjüniň bir şahasyny alamatlandyrýardy.

Teoretiki taýdan, Gülen hereketi Türkmenistanda başda bolşy ýaly makullanmalydy. Emma 2011-nji ýylyň awgust aýynda Türkmen hökümeti türk orta mekdeplerini ýapdy we Halkara Türkmen-Türk Uniwersiteniň jaýyny gol astyna alyp, onuň ýerine täze Halkara Ynsanperwerlymlary we Ösüş Uniwersitetini gurdy. Aşgabatdaky ýolbaşçylar dini wagyz ediji hereketlere gatnaşyjylar hökmünde şübhelenilen gülençi-türkleriň täsir ediş güýjünden biynjalyk bolup başlapdyrlar. Emma asyl mesele yslam ýa-da dindarlyk däl, kontrol, Ýurtda güýçli depginde türkmenleşme dowam edýärdi we türkleşmä ýer ýokdy. Türkmenistanyň milli taslamasy yslamy bir jäht hökmünde öz içine alsada, ýolbaşçylar doly kontrola eýe bolmak isleýärdi.

Türk okuwlarynda okan türkmenleriň 2021-nji ýylda hem, şübhelenilýän “5-nji sütün (dönük)” hökmünde döwlet tarapyndan yzarlanýandygyny belläp geçmelidir. Olara hökümet işinde (ýurduň baş iş berijisi) işlemäge rugsat berilmeýär we resmiler zygyderli azar berýär. Hatda käbirleri geçmişde okuwlary bilen baglanyşygynyň bolany üçin türmä basyldy (Ashdown 2019). Bu faktlar makaladaky, Türkmenistanda ylalaşykly plýuralizmiň ýoklugy baradaky dellileriň merkezinde ýer alýar. Hökümet keseki dini topary, hatda türkmen yslamyna meňzeş görnüşiniň tarapdary bolan topary goldamagyň ýerine, olary yzarlaýardy.

Berdimuhamedow we Türkmen musulmanlaryna ahlak täsiri

Ikinji we häzirki döwlet baştutany Gurbanguly Berdimuhamedow, 2006-njy ýylyň dekabry aýynda Türkmenbaşynyň ölüminden soňra 2007-nji ýylyň başynda prezidentlik wezipesine başlady. Berdimuhamedow döwrebap türkmen milli şahsýetini we jemgyýetiň başyndaky roluny kanunlaşdyrmaga kömek edýän güýçli liderlerden doly gadymy geçmiş salgylanyp, köplenç Nyýazow bilen meňzeş ugurda dowam etdi. Hatda milletiň baştutany roluny berkitmek üçin lakam hem aldy: Arkadag ýada Goraýjy. Bu ady ähli döwlet çärelerine gatnaşmaga mejbur edilýän raýatlar bir agyzdan seslenýärler, el çarpýarlar we “Arkadaga Şöhrat” diýip batly gygyrýarlar.

2007-nji ýylda Berdimuhamedow Oraza baýaramynda pursatdan peýdalanyp, sowet döwründen soň milli baýramlaryň bellenilmegini yslam adatlary bilen baglanyşdyrdy:

Türkmenler... milli döp-dessurlarynyň we adatlarynyň galkynysyna, goranmagyna [asyl nusgasyndaky ýaly] we wagzyna uly ähmiýet berýär. Garaşsyzlygyň gazanylmagy bilen halkymyzyň asyrlar boýy bellän, unudylyan milli baýramlary gaýtadan dikeldildi. Mukaddes Oraza baýramy olardan biridir. Asuda ýurtda ýaşayan türkmenler bu baýramy yslamyň ähli dessurlaryny ýerine ýetirip belleýärler. (Berdimuhamedow 2010, 200–201)

Berdimuhamedowyň hem Mekkä haja gitmegi öwülüp arşa çykaryldy, şeýle-de ol jamagata niýetlenen sadakalary berdi we yslamyň mukaddes günlerini baýram etdi. 2021-nji ýylyň maý aýynda kakasy ölende, prezident Berdimuhamedow ähli erkek döwlet işgärleriniň saçlaryny syrmary we merhuma hormat hökmünde 40 günlöp

milli türkmen tahýasyny geýmeleri barada karar çykardy. Döwlet edaralarynda işleýän zenanlar adaty açyk we reňkli ýaglyklara derek gara reňk bilen bezelen ýas ýaglyklaryny daýnmaga mejbur bolupdyrlar. Berdimuhamedow hem 7 gün ýas tutmak üçin çetleşdi we meşhur Ahal-teke atlarynyň baýramynda-da köpçüligе çykmady (RFE/RL 2021). Edil şunuň ýaly, ýazda gije-gündüziň deňleşmegini aňladýan gadymy (pars) zoroastrizm baýramy bolan Nowruz örän wajyp bolup, ony bellemek üçin ýurt dynç alşa çykýar. Hakykatdan-da, Nowruz Merkezi Aziýa medeniýetine şeýle bir çuňňur ýerleşipdir welin, häzirki döwürde Musulman baýramy hökmünde kabul edilýär. Post-sowet döwründe döwlet Türkmenistany ümmete täzeden birleşdirmek üçin Nowruzy we beýleki döp-dessurlary täzeden dikeldi.

Yslam iki prezidentniň döwründe-de galkynyşyň möhüm bölegi bolsa-da, ikinji prezident türkmenleri döp-dessurlara bagly dine höweslendirmäge dowam edýär. Meselem, soňky Arkadagyň ajap eýýamy kitabynda “dindarlyk we ata-babalarymyzyň medeni gymmatlyklaryna wepalylyk hemişe türkmenleriň özboluşly alamaty bolupdyr” diýip ýazýar (Berdimuhamedow 2017, 462). Şeýle hem, ol türkmen ahlagyny milli-döwlet bilen baglanyşdyryp şeýle beýan edýär: “Raýatlaryň ahlaklylygy, jemgyýetiň ahlak kämilligi we halkyň ahlak gymmatlyklary ... milli aňýetiň (ideologiýa) düzüjisidir (Berdimuhamedow 2017, 178, 292, 327).

Prezidentleriň ikisi hem, köpçülikde musulman roluny her näçe öz üstüne alsalar-da, olaryň hiç biriniň hakykatdan dindardygyna ynanylmaýardy. Ýene-de yslam ýörelgelerinden ugur almak we ahlak taýdan ynamdar kişi hökmünde hereket etmek türkmenleriň köpüsini özüne çekýär.

Döwlet apparaty

Häzirki wagtda Türkmenistanda ähli dini işler döwlet tarapyndan gözegçilik edilýär we dolandyrylýar. 2015-nji ýyla çenli dini gözegçilige jogapkär edara Türkmenistanyň Prezidentiniň ýanyndaky Din işleri baradaky Geňeşidi. Türkmenistanda durmuşyň ençeme ugruna (meselem, alymlaryň konferensiýasy ýa-da raýatlyk ýagdaýynyň üýtgemegi) prezident jikme-jik gözegçilik edýär. Berdimuhamedowyň döwründe geňeş topar boldy. Geňeşiň (Dini işler boýunça geňeş) ýerini “Türkmenistanda dini guramalar bilen işlemek we dini maglumat saklaýan serişdeleri, neşirýat hem-de çaphana önümlerini seljermek boýunça Topary” (DGIDMSSNÇST) aldy. Türkmen dilinde oňa ýöne “Topar” diýilýär.⁸

Täze adyna garamazdan Topar, Geňeş döwründäki birnäçe aýratynlyklaryny we işgärlerini saklaýar we Aşgabatdaky Ärtogrul Gazy Metjidiniň Türk Medeni Merkezindäki iş ýerini ulanýar. Din Kanunynyň 10-njy Maddasyna görä, Topar Ministrler Kabinetiniň gözegçiligi astynda hereket edýär (Türkmenistanyň Mejlisi 2016). Dini guramalaryň resmileşdirilmegi Topara arza berlenden soň Adalat ministrligi tarapyndan amala aşyrylýar.

Kanun

Türkmenistanda dini durmuş Konstitusiýa (2016) we 2016-njy ýylyň Dine uýmak erkinligi we dini guramalar hakyndaky Kanun tarapyndan dolandyrylýar (2018-2019-njy ýyllarda rejelenen). Prezident Berdimuhamedow 2016-njy ýylyň 26-njy martynda, Niýazowyň 2003-nji ýyldaky has berk bolan kanunynyň ýerine bu kanuna gol çekdi. Kanun adamlaryň dini ynançdan ugur alýan şahsy kararlaryna (eger ol kararlar konstitusiýany bozmaýan bolsa) sabyrly we hormatly garaýar. Kanun köp sanly kepillendirmeleriniň arasynda, ýurtdaky we

daşary ýurtly raýatlara islän dinine ynanma haky, bu dinleri erkin üýtgetmek we hiç hili dine ynanmazlyk haky bilen birlikde dini erkinligi wada edýär. 5-nji Madda görä şahslar öz dinini saýlap biler, dini dabaralara gatnaşyp biler we döwletiň howpsuzlygyny ýa-da ýurduň goraglylygyny howp astyna salmadyk ýagdaýynda dini ynançlaryny erkin beýan edip bilerler. Göräýmäge bu kepillendirmeler kişileriň dinlerini erkin üýtgetmegine ygtyýar berýär we sabyrlylygy, hatda hakyky ylalaşykly plýuralizmi hem goldaýar. Üstesine-de, Türkmenistanyň 2016-njy ýyldaky Konstitusiyasy plýuralizmiň ylalaşykly we beýleki görnüşleri babatynda uly umyt berýän ýaly görünýär. Meselem, 28-nji Maddada şeýle diýilýär:

Türkmenistan adamyň we raýatyň hukuklarynyň we azatlyklarynyň deňligini, şeýle hem millete, teniniň reňkine, jynsyna, gelip çykyşyna, emläk hem wezipe ýagdaýyna, ýaşayan ýerine, diline, dine garaýşyna, syýasy ynam-ygtykadyna ýa-da gaýry ýagdaýlara garamazdan, adamyň we raýatyň kanunyň we kazyýetiň önündäki deňligini kepillendirýär. (Konstitusiyä 2016)

Şeýle-de bolsa, baştutanlyk sözde dünýewi statusyny tassyklaýan hem bolsa, şol bir wagtyň özünde Türkmenistanyň hukuk resminamalary, türkmen gelip-çykyşynyň aýrylmaz bir bölegi hökmünde yslamy “gaýtadan döp-dessura ornaşdyrmaga” çemeleşilýändigini görkezýär (Peyrouse 2007, 249). Ýagny dine gadymdan gelyän statusyny berýär we ony milli şahsýete deň hasaplaýar.

2016-njy ýylyň kanuny şu giriş (preambula) bilen başlaýar:

Şu Kanun Türkmenistanyň demokratik, hukuk we dünýewi döwlet bolmak bilen, din azatlygyny we dine uýmak erkinligini kepillendirip, her bir adama dine

garaýşyna garamazdan deň hukuklylygy üpjün edýändigine, halkyň medeni we ruhy durmuşyny ösdürmekde yslamyň taryhy ornuny ykrar edýändigine, beýleki dinleri hormatlaýandygyna, dinara ylalaşygyň, dini sabyrlylygyň we raýatlaryň dini garaýşyna hormat goýmagyň möhümligini ykrar edýändigine esaslanýar. (Türkmenistanyň Mejlisi 2016, 1)

Din hakyndaky Kanunyň 6-njy Maddasy has ileri gidip, ähli dinleriň kanunyň önünde deňdigini nygtaýar. 26-njy Maddada, diňe dürli dinlere däl, şol bir wagtyň özünde raýatlaryň we daşary ýurt raýatlary bilen birlikde raýatlygy bolmadyk adamlaryň hem islän dilindäki dini edebiyatlary edinmäge we peýdalanmaga haklarynyň bardygyny belläp, tarapdarlaryň arasyndaky dürli şahsýetliklere hem ygtyýar berýär. Şunuň bilen birlikde, şeýle edebiyatlaryň ýa-da degişli materiallaryň ekstremizmiň, separatizmiň we fundamentalizmiň taglymatlaryny wagyz edip bilmejegini belleýär (Türkmenistanyň Mejlisi 2016). Hakykatda islendik dini materiallaryň ýurda getirilmegi gadagandyr. Bulara injiller, doga kitaplary, injiliň bölümleri we hatda Rus Prawoslaw kilisesi tarapyndan hormatlanýan ikonalar hem degişlidir. Hökümetiň göni gözegçiliginde bolmadyk ençeme diniň görnüşleri oňa howp salýar.

Konstitusiyanyň we Din hakyndaky Kanunyň girişine goşmaça kanunyň 7-nji maddasy Türkmenistanda dinleriň hiç biriniň döwlet dini ýa-da hökmany din hökmünde bellemýändigini, “dünýewi döwletdigini” kesgitleýär. Emma görşümüz ýaly bu kanuna eýerilmeyär. Şol maddanyň 5-nji bendinde hiç kimiň öz dini garaýşyna esaslanyp Konstitusiyasynda bellenilen borçlaryny ýerine ýetirmekden boýun gaçyrmaga hukugynyň ýokdugy aýdyňlaşdyrylýar (Türkmenistanyň Mejlisi 2016). Bu ahlak sebäplerine görä harby gullukdan ýüz

öwürýän hökmünde tanalýanlar, esasan hem iýegowa şaýatlyryna eýerýänleri hem öz içine alyp, olar üçin mejbury gulluk uly kynçylyk döredýär. Jenaýat kodeksine görä, gullukdan boşatmak üçin hukuk esasy ýokdur (USCIRF 2020, 44). Iýegowa şaýatlary mejbury harby gullukdan boşadylmagyň ýa-da başga gulluk görnüşleri teklipl edilmeýän ýerine tussag edilýärler we köplenç “tussaglaryň gynama we açlyk ýaly agyr şertler zerarly zygyderli ölýän” elhençligi bilen meşhur Owadan-Depe türmesinde basylýar (USCIRF 2020, 44).⁹

9-njy Maddanyň 5-nji bendi dini taglymaty hususy tertipde okatmagy gadagan edýär (Türkmenistanyň Mejlisi 2016). Bu buýruk sufizmiň içinden geçýän asyrlaýyn şägirt-halypa gatnaşygyna bolan sufilige kabul etme zynjyrynyň (silsile) her dürli mümkinçiligine päsgel berýän ýaly görünýär. Şeýle-de, bu mollalaryň öýde aýry yslam bilimini berme adatyny hem çäklendirýär. Bu düzgünnamalar döwletin gözegçiliginde bolmadyk islendik dini hereketi gadagan edýär. Şonuň ýaly hem, dinini üýtgetmek bilen gyzylanýanlar bolsa-da, olar bilen habarlaşma synanyşyklary hem çäklendirilendir. Üstesine-de bu täze dini toparlaryň emele gelmegine päsgelçilik döredýär. Ondan başga-da, Din hakyndaky kanunyň 12-nji Maddasynda Topara ähli dini seljerme we dini edebiýatlary getirme ygtyýarlylygy berilýär (Türkmenistanyň Mejlisi 2016). Dinöwreniş seljermesini geçirmegiň tertibi Ministrler Kabineti tarapyndan kesgitlenýär.

Din hakyndaky Kanunyň 7-nji Maddasynyň 1-nji bendine görä, bir toparyň dini gurama hökmünde bellige alynmagy üçin hemişe Türkmenistanda ýaşayan, kämillik ýaşyna ýeten, agza sany in azyndan 50 türkmen raýatyndan ybarat bolmalydyr (Türkmenistanyň Mejlisi 2016); Nyýazow döwründe agza sany azyndan

500 kişiden ybarat bolmalydy. Bu ýagdaý daşary ýurtly missionerleriň türkmen topragynda wagyz etmegine päsgelçilik berýär. Resmileşdirilmedik guramalaryň işleri hukuk kodeksinde gadagan edilendir (Adalat Ministrliگی, 2013ý. 76-njy Madda). Bu Din hakyndaky Kanunda görkezilendir we dini guramalara açyk gönükdirilendir, emma ençeme guramalary öz içine alýan görnüşde düşünmelidir. Meselem, Türkmenistanda jemgyýetçilik guramalaryny ýa-da raýat jemgyýetini ýöretmek mümkin däl diýen ýaly. Üstesine-de, Jenaýat kodeksi diňe missionerlik işleri ýa-da her hili dini taglymatlary gadagan etmän, eýsem 76-njy Maddada şeýle bildirilýär:

Dini adatlary we döp-dessurlary geçirmegiň, haýyr-sahawat we beýleki işleri amala aşyrmagyň, şeýle hem dini mazmunly edebiýaty we beýleki materiallary, dini maksatly närseleri taýýarlamagyň, getirmegiň, alyp gitmegiň we ýaýratmagyň kanunçylykda bellenen tertibiniň bozulmagy pul jerime salynmagyna eltýär (Adalat Ministrliگی, 2013ý).

Ylalaşykly plýuralizmi wagyz edýän taglymatlar hem dini gapma-garşylygy öjükdiriji hasaplanýar. Ondan başga-da, bellige aldyrmak üçin gurama ýolbaşçylarynyň goly, kanuny salgysy we aragatnaşyk maglumatlarynyň resminamalary gereklidir. Her dini topar her 3 ýyldan gaýtadan hasaba alynmalydyr. Bulardan başga-da, ähli toparlar Adalat ministrliگیde bellige alynmalydyrlar. Şeýle-de, kanun “bellige alnan dini guramalara missionerlik işleri bilen birlikde, çäklendirilen hereketler üçin daşary ýurt guramalaryndan ýardam almak gadagandyr” (U.S. State Department 2018, 7). Bu bolsa global gurama guruluşlaryna eýe bolan ýa-da ýurduň daşyndan material alýan dini guramalar üçin geçip bolmaýan çäklendirme ýaly görünýär.

Soňlama

Merkezi Aziýanyň beýleki ýurtlarynda bolşy ýaly (Podoprigora and Kassenova 2020; Clark and Vovk 2020), Türkmenistanda-da kagyz ýüzünde dini plýuralizme ýer bar ýaly görünýär. Her niçik-de bolsa, döwlet resmi taýdan tassyklan dinleri goldaýar we dolandyrýar, beýlekileri ret edýär we yslamy ileri tutýar. Yslamyň Türkmenistana mahsus ýeke-täk görnüşi diňe bir din bolman, türkmen milli düşüneliginiň düýp özeni görülýär. Dogrudan-da, ol ýerli ulgam hökmünde häsiýetlendirilýär we milletiň döreýiş rowaýatynyň bir parçasydyr (Khalid 2007, 20). Döwlet tarapyndan zyýanly bolmagy mümkin görülse-de, din post-Sowet döwlet gurluşygy taslamasynyň esasy bölegi bolupdyr.

Türkmenistanyň Konstitusiýasy ylalaşykly plýuralizme ygtyýar berýän, hatda goldaýan ýaly görünse-de, aslynda ýurtdaky syýasy çäklendirmeler örän çuňňur. Dini kanunlar haýsy dini guramalaryň dörediljegini we olaryň nähili hereket etjegini gaty çäklendirýärler. Etnik we dini şahsýetligi biri-birine baglaýan ideologiýa azlyk toparlara degişli kişileriň keseki görülmegini, özlerini islenilmeyän kişiler ýaly duýmalaryny we köpüsiniň ýurdy terk etmegini kepillendirýär. Hatda agdyklyk edýän türkmen etnik degişliliginiň/yslam dininiň içinde, hökümetiň kontroly elinde saklamagyny we Hanafi Türkmen Yslamy bilen birlikde dünýewi aňyýetini ýaýratmagyna we

ornaşdyrmagyna ugrukdyrylan çynlakaý çäklendirmeler bar. Hökümet döwletiň gözegçiliginde bolmadyk islendik diniň hereket etmegine duşmançylykly garaýar we dini toparlaryň hökümet gözegçiliginden aýry, erkin özara gatnaşygy öz içine alýan ylalaşykly plýuralizmiň ösmegini çäklendirip, megerem öz bähbitlerini goraýana meňzeýär.

Türkmenistanda azlyk dini toparlara iň gowy halatlarda sabyrly garaýarlar, ýöne hökümet olary kiçiräk we köpçüligiň gözüetiminden uzak tutmakçy ýaly, olaryň daşardan goldawsyz, başardygyça agzalaryna gulluk etmekden başga roly ýok. Iň erbet halatlarda, azlyk dini toparlaryň resmi taýdan tassyklanmagy ret edilýär we agzalary dini “ekstremizm” taglymlaryny gadagan edýän kanuna görä tussag edilýärler. Hatda yslamyň kanagatlanarlyksyz görnüşleri hem başga sezewar bolýar.

Türkmenistanda ylalaşykly plýuralizm ýörelgesine ýakyn wagtda resmi taýdan rugsat berilmese gerek, munuň sebäbi döp bolan türkmen dininiň gatylygy däl – türkmenler adatça dini taýdan gaty dældiler – has dogrusy Sowet Soýuzynyň dargamagyndan soňra dörän awtoritar syýasy tertipdir. Türkmenistanda ylalaşykly plýuralizmi kamilleşdirme tagallalary, Türkmenistanyň raýatlarynyň has plýuralistik dünýägaraýşyny we şekilini sabyrlylyk bilen döredýärkä, şol bir wagtda biraz ýumşak bolan taryhy aň-düşünjesini dikeltmeli bolarlar. ❖

Awtor hakynda

Wiktoriýa Klement Merkezi Aziýa giňden syýahat eden, Russiýada hem-de Türkmenistanda ýaşan alym, taryhçy we ýazyjydyr. Klement Türkmenistanyň taryh, medeniýet we syýasat ugurlaryndaky ýurduň tanyml şahslaryndan biridir. Jemgyýetçilik, akademik, diplomatik guramalara we ABŞ-ýň Goranmak Ministrliğine derňew işläp taýýarlama, amala aşyрма we gowşurma işlerinde 25 ýyllyk tejribesi bolan Merkezi Aziýa baradaky öndebaryjy hünärmendir. Central Asian Insights atly maslahat beriji şereketi Wiržiniýa ştatynyň Aleksandriýa şaherinde ýerleşýär.

Minnetdarlyk

Bu makala Templeton Religion Trust tarapyndan Global Arkalaşyk Institutyna berlen pul peşgesi bilen jomart goldanan taslama bolan bu žurnalyň “Ylalaşykly Plýuralizm” bölümüniň bir parçasydyr. Şeýle hem, Ewa Lewine bu makalanyň ençeme görnüşlerini okap, teswirländigi üçin minnetdarlygymy bildirýärin.

Bellikler

1 ABŞ-yn Halkara din azatlygy komissiyasy Türkmenistany “maglumatlaryň ‘gara çukury’” diýip atlandyrdy (USCIRF 2020, 3). Bu ýurduň şowsuz emma takyk beýanydyr. Syýahat etmek üçin wiza almagyň kyndygy we raýatlaryň telefon gepleşikleriniň we e-poçta hereketleriniň yzarlanýandygy üçin howpsuz şekilde maglumat paýlaşmak çäklendirilendir. Bäräki maglumatlar jemgyýete elýeterli bolan az sanly çeşmelerden we ýazyjynyň 1997-nji ýyldan bäri wagtal-wagtal ýurtda ýaşama we işleme mümkinçiliklerinden ýygnalyp alnandyr.

2 Russiýanyň Türkmenler bilen gatnaşygy tä 17-nji asyra daýanýar. Sankt-Peterburgyň Transkaspiýa diýip atlandyrylan sebitinde 1869-njy ýylda Rus Imperatorlyk hökümetiniň Hazar deňiziniň gündogar ýakasynda Gyzyl-Suwda (ýada Krasnowodsk, häzirki ady Türkmenbaşy) gala gurmak bilen hemişelik rus barlygyny emele getirdi. Rus imperiýasynyň türkmen topraklaryna çozup girmegi barada seret: Morrison 2021, 307–475.

3 Sowetleriň yslama garşy kampaniýalary zenanlaryň düýp özeni halyna getiripdirler we türkmen zenanlaryny adatça çadra geýmediklerini nazara alsak, bu çäreler örän ýalňysdyr. Seret Edgar 2004, 221–260.

4 Türkmenler we sadaka barada has doly maglumat, seret Kerven 2019.

5 Şol döwürde Merkezi Aziýanyň in uly metjidi bolan we 91 metr beýiklikde dört minaraly 10,000 kişiniň ybadat edip bilýän bu metjidi, döwletin ýurdy abadanlaşdyryş işleri üçin beýleki ybadathanalary (metjitler hem degişli) ýykyp aýyrýarka guruldy.

6 Ruhnamanyň 2005-nji ýylda inlişe terjimesi rusça terjimesinden edilen bolmaly we şol sebäpli rusça ýazylşyny ýaňsylaýan Ruhnama sözünde “k” harpy goşulandyr.

7 Bu guramalaryň daşary ýurt hökümeti tarapyndan dolandyrylmagy türkmenleşdirilen din syýasatyna ters gelýän ýaly bolup görünýär. Garaşsyzlygyň ilkinji ýyllarynda Aşgabat Türk ilçihanasynda din işleri boýunça attaşesi bilen birlikde şuna meňzeş Türk wekillerine sabyrly garaýardy. Türki dillerde gürleýän bütin Merkezi Aziýada we Azerbeýjanda şuna meňzeş ygtyýarlylyk berlipdir. 2011-nji ýylda köp zat üýgeýär we türkler Türkmenistanda önküsi ýaly makullanmaýardy, seret Balci 2018, 35–67.

8 Topar -Türkmenistanda dini guramalar bilen işlemek we dini maglumat saklaýan serişdeleri, neşirýat hem-de çaphana önümlerini seljermek boýunça Topary- dörandir; Rusçasy: Комиссия по работе с религиозными организациями и экспертизе ресурсов, содержащих религиозные сведения, издательской и полиграфической продукции в Туркменистане.

9 2021-nji ýylyň maýynda Türkmenistanyň hökümeti ahlak sebäplerine görä harby gullukdan ýüz öwürendikleri üçin tussag edilen 16 sany iýegowa şaýatlaryny azat etdiler. ABŞ-yn Daşary işler Ministri Blinken Waşingtonyň: “Türkmen häkimiýetiniň indiden beýläk ahlak sebäplerine görä harby gullukdan ýüz öwürýänler üçin milli gulluk borjuny ýerine ýetirmek üçin başga gulluk görnüşlerini teklip etmeklerine” garaşandyklaryny belledi. Seret Blinken 2021.

Salgylanmalar

Arzybov, Konstantin. 2005. “Turkmen President’s Prophet Motive.” Institute for War & Peace Reporting, February 21, <https://iwpr.net/global-voices/turkmen-presidents-prophet-motive>.

Ashdown, Nick. 2019. “The Fate of Turkmenistan’s Gülenists.” The Diplomat, September 3, <https://thediplomat.com/2019/09/the-fate-of-turkmenistans-gulenists/>.

Balci, Bayram. 2018. Islam in Central Asia and the Caucasus Since the Fall of the Soviet Union. Oxford: Oxford University Press.

- Bennigsen, Alexandre, and S. Enders Wimbush. 1985. *Mystics and Commissars: Sufism in the Soviet Union*. Berkeley: University of California Press.
- Berdimuhamedov, Gurbanguly. 2010. "Congratulations to the People of Turkmenistan on the Holiday Oraz bayramy (13.10.2007)." In *To New Heights of Progress: Selected Works Vol. 1*. Ashgabat: Turkmen State Publishing Service.
- Berdimuhamedov, Gurbanguly. 2017. *Happy Era of Arkadag*. Ashgabat: Turkmen State Publishing Service.
- Blinken, Antony J. 2021. "Secretary Antony J. Blinken on Release of the 2020 International Religious Freedom Report." U.S. Embassy & Consulates in Russia, May 13, <https://ru.usembassy.gov/secretary-antony-j-blinken-on-release-of-the-2020-international-religious-freedom-report/>.
- Clark, Larry, Michael Thurman, and David Tyson. 1996. "Religion." In *A Country Study: Turkmenistan*, edited by Glenn E. Curtis. Library of Congress Federal Research Division. <https://countrystudies.us/turkmenistan/14.htm>.
- Clark, Elizabeth, and Dmytro Vovk. 2020. "Legal Reform in Uzbekistan: Prospects for Freedom of Religion or Belief and Covenantal Pluralism." *The Review of Faith & International Affairs* 18 (4): 35–48.
- Clement, Victoria. 2018. *Learning to Become Turkmen: Literacy, Language, and Learning, 1914–2014*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.
- Clement, Victoria. 2020. "Religion and the Secular State in Turkmenistan." Institute for Security & Development Policy. <https://isdpu.eu/publication/religion-and-the-secular-state-in-turkmenistan/>.
- Demidov, S. M. 2020. *РАСТЕНИЯ И ЖИВОТНЫЕ В ЛЕГЕНДАХ И ВЕРОВАНИЯХ ТУРКМЕН*. Moscow.
- Edgar, Adrienne. 2004. *Tribal Nation: The Making of Soviet Turkmenistan*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Foltz, Richard. 2010. *Religions of the Silk Road: Premodern Patterns of Globalization*. 2nd ed. New York: Palgrave Macmillan.
- Golden, Peter. 1992. *An Introduction to the History of the Turkic Peoples: Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Hann, Chris, and Mathijs Pelkmans. 2009. "Realigning Religion and Power in Central Asia: Islam, Nation-State and (Post)Socialism." *Europe-Asia Studies* 61 (9): 1517–1541.
- Hendon, David W., and Donald E. Greco. 2001. "Notes on Church-State Affairs." *Journal of Church and State* 43 (4): 837–848.
- Justice Ministry. 2013. *Кодекса Туркменистана об административных правонарушениях [Law of Turkmenistan on Administrative Offenses]*. Министерство адалат Туркменистана. <https://minjust.gov.tm/>.
- Kerven, Cara. 2019. "Regenerating Life: The Power of Reproducing People in Desert Turkmenistan." *Central Asian Affairs* 4: 253–282.
- Khalid, Adeeb. 2007. *Islam After Communism: Religion and Politics in Central Asia*. Berkeley: University of California.
- Laruelle, Marlene. 2007. "Religious Revival, Nationalism and the 'Invention of Tradition': Political Tengrism in Central Asia and Tatarstan." *Central Asian Survey* 26 (2): 203–216.
- Majlis of Turkmenistan. 2016. *Law of Turkmenistan on Religious Freedom and Religious Organizations*. No. 1, Article 50, with changes made by the laws of Turkmenistan of 20.10.2018 No. 82-VI and 02.02.2019, no 126-VI. English language translation.
- Momen, Moojan. 1991. "The Bahá'í Community of Ashkhabad; Its Social Basis and Historical Importance." In *Cultural Change and Continuity in Central Asia*, edited by Shirin Akiner, 278–305. Cardiff: Kegan Paul International Ltd. <https://web.archive.org/web/20120210174716/>; <http://www.northhill.demon.co.uk/relstud/ishqabad.htm>.

- Momen, Moojan. 1995. "Turkmenistan." Bahai Library Online. https://bahailibrary.com/momen-encyclopedia_turkmenistan.
- Morrison, Alexander. 2021. *The Russian Conquest of Central Asia: A Study in Imperial Expansion, 1814–1914*. Cambridge: Cambridge University Press.
- "Приходы" [Parishes]. 2013. Православие в Туркменистане [Orthodoxy in Turkmenistan], May 7. <https://pravoslavie.tm/prikhody>.
- Pew Research Center. 2009. *Estimated Percentage Range of Shia by Country*. Washington, DC: Pew Research Center. <https://www.pewresearch.org/wp-content/uploads/sites/7/2009/10/Shiarange.pdf>.
- Pew Research Center. 2016. *The Future of World Religions: Population Growth Projections, 2010–2050*. Washington, DC: Pew-Templeton Global Religious Futures Project.
- Peyrouse, Sebastien. 2007. "Islam in Central Asia: National Specificities and Postsoviet Globalisation." *Religion, State & Society* 35 (3):245–260.
- Peyrouse, Sebastien. 2009. "Shiism in Central Asia: The religious, political, and geopolitical factors." *Central Asia-Caucasus Analyst*, May 20, <https://www.cacianalyst.org/publications/analytical-articles/item/11842-analytical-articles-caci-analyst-2009-5-20-art-11842.html>.
- Podoprigora, Roman, and Nargis Kassenova. 2020. "Religious Pluralism and State Paternalism in Kazakhstan." *The Review of Faith & International Affairs* 18 (4): 63–73.
- Radio Azatlyk. 2021. "‘Нельзя!’ В Мары верующих не пускают в мечети" [No! In Mary Believers are not Allowed into the Mosque]. Радио Азатлык, May 13, <https://rus.azathabar.com/a/31253355.html>.
- RFE/RL (RadioFreeEurope/RadioLiberty). 2004. "Turkmen Leader Amnesties 9,000, Raises Salaries, and Opens Mosque." RFE/RL, October 25, <https://www.rferl.org/a/1143269.html>.
- RFE/RL (RadioFreeEurope/RadioLiberty). 2020. "Президент Туркменистана совершил жертвоприношение. Муфтий молил защитить его от ‘видимых и невидимых бед’" [The President of Turkmenistan made a sacrifice. The mufti prayed to protect him from "visible and invisible troubles"]. RFE/RL, March 2, <https://rus.azathabar.com/a/30463951.html>.
- RFE/RL (RadioFreeEurope/RadioLiberty). 2021. "Turkmen Officials Ordered to Shave Heads After Death of President's Father." RFE/RL, May 29, <https://www.rferl.org/a/turkmenistan-mourning-president-father/31280146.html>.
- Seiple, Chris. 2018a. "Faith can overcome religious nationalism. Here's how." World Economic Forum. <https://www.weforum.org/agenda/2018/04/faith-can-overcome-religious-nationalism-heres-how/>.
- Seiple, Chris. 2018b. "The Call of Covenantal Pluralism: Defeating Religious Nationalism with Faithful Patriotism." 2018 Templeton Lecture on Religion and World Affairs, November 13. Foreign Policy Research Institute, <https://www.fpri.org/article/2018/11/the-call-of-covenantal-pluralism-defeating-religious-nationalism-with-faithful-patriotism/>.
- Sloame, Joanna. n.d. "Turkmenistan Virtual Jewish History Tour." The Virtual Jewish World. Accessed March 23, 2021, <https://www.jewishvirtuallibrary.org/turkmenistan-virtual-jewish-history-tour>.
- Stewart, W. Christopher, Chris Seiple, and Dennis R. Hoover. 2020. "Toward a Global Covenant of Peaceable Neighborhood: Introducing the Philosophy of Covenantal Pluralism." *The Review of Faith & International Affairs* 18 (4): 1–17. Free online at <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/15570274.2020.1835029>.
- Turkmen.news. 2021. "На свалку истории? Бюст первого президента Туркменистана Ниязова выброшен за ненадобностью." Turkmen.news, April 15, <https://turkmen.news/news/niyazov-thrown/>.
- Turkmenbashi, Saparmyrat. 2002. *Ruhnama: Reflections on the Spiritual Values of the Turkmen*. Ashgabat: Turkmen State Publishing Service.
- Turkmenbashi, Saparmyrat. 2005. *Rukhnama: Reflections on the Spiritual Values of the Turkmen*. Ashgabat: Turkmen State Publishing Service.

Turkmenistan's Constitution of 2008 with Amendments through 2016. Accessed August 6, 2021. https://constituteproject.org/constitution/Turkmenistan_2016.pdf?lang=en.

UNHRC (United Nations Human Rights Committee). 2010. United Nations International Covenant on Civil and Political Rights: Initial Periodic Report Turkmenistan. UNHRC, February 19, <https://undocs.org/en/CCPR/C/TKM/1>.

U.S. Department of State. 2018. Report on International Religious Freedom: Turkmenistan, accessed November 16, 2021, <https://www.state.gov/reports/2018-report-on-international-religious-freedom/turkmenistan/>